

Memlüklerin Son Asrında Hadis -Kahire 1392-1517-

Halit Özkan

İstanbul: Klasik Yayınları 2014 (İkinci Basım), 240 sayfa.

İslâm tarihinin Memlükler dönemi, İslâmî ilimler tarihinin hicrî III. asırdan sonra ikinci altın çağı olarak kabul edilmektedir. Memlükler döneminde İslâmî ilimler bütün şubelerinde büyük bir inkişaf göstermiştir. Yaklaşık iki buçuk asır (649-923/1250-1517) hüküm süren Memlükler dönemi oldukça parlak kültürel ve ilmî bir harekete sahne olmuş, Memlükler döneminde yetişen İslâm âlimleri, İslâmî ilimler ve İslâm kültür tarihi için emsalsiz bir miras bırakmışlardır. Öyle ki İslâm tarihinin hiçbir döneminde bu dönemde yazılanlar ölçüsünde çok ve hacimli eser yazılmamıştır. Bu dönem bilhassa büyük şârihleri ve ansiklopedistleri ile ön plana çıkmıştır. Memlükler dönemi, hadis âlimleri ve bu âlimler tarafından hadis ilimlerinin hemen her alanında yazılmış eserlerin çokluğu bakımından son derece zengindir. Ülkemizde Memlük dönemi hadis âlimleri ve eserleri üzerine tercüme, kitap, makale ve tebliğlerden oluşan pek çok çalışma yapılmış, ancak özellikle hadis tarihi alanında bu dönem ihmal edilmiştir. Hadis tarihi literatüründeki bu açığı kapatmak üzere Halit Özkan'ın hazırlamış olduğu *Memlüklerin Son Asrında Hadis* isimli çalışma Klasik Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Çalışmada Memlükler tarihinin ikinci yarısı, IX./XV. asrın başından Memlüklerin Osmanlılara yenilmesine kadar uzanan yaklaşık 130 yıllık bir zaman dilimi ele alınmaktadır. Hadisçiler açısından ifade edilecek olursa en önemli *Sahîh-i Buhârî* şerhinin müellifi olan İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) hocası Zeynuddîn el-İrâkî (ö. 806/1404) ve akranlarıyla başlayıp, Memlüklerde son *Sahîh-i Buhârî* şerhini yazan Kastallânî'nin (ö. 923/1517) mensup olduğu nesle kadarki dönem araştırılmıştır.

Eser, dönem ve şehir merkezli bir çalışmadır. Hadis tarihinin önemli dönemlerinden birisi olan Memlüklerin son asrına odaklanan bu eserde, hadis ilmi ve

hadis tarihine dair çeşitli meseleler 1392-1517 yıllarını kapsayacak şekilde Memlûk coğrafyasının iki büyük ilim merkezinden birisi olan Kâhire temelli incelenmiştir. Hadis eğitiminin bütün merhaleleriyle verildiği kurumlar, bu kurumlarda bulunan kadrolar ve bunlara atanan başta muhaddisler olmak üzere tüm görevliler, kadroların babadan oğula intikal etmesiyle ortaya çıkan muhaddis aileleri gibi konular derinlemesine incelenmektedir. Ayrıca dönemin önde gelen muhaddislerinin kendi aralarındaki başlıca tartışma konuları, ulemâ dışındaki halkın hadis algısı ve hicrî IX. yüzyılda hâlâ önemini koruyan rihleler de eserde kendine yer bulmaktadır. Bu dönemde medrese ve dâruhadisler dışında yapılan hadis derslerine de işaret edilerek hadis eğitim ve öğretiminde kurumsallaşmanın zirve noktası olan IX./XV. asırda hadisın sadece kurumlarda öğretilmediği, kurum dışı hadis eğitim öğretiminin hâlâ yaygın biçimde devam ettiği de gösterilmektedir.

Memlûklerin Son Döneminde Hadis isimli çalışma giriş ve yedi bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın muhtevâsı ve kaynakları ele alınmıştır. Muhtevâ bölümünde eserin yedi bölümünde ele alınan konular özetle tanıtılmış daha sonra istifade edilen kaynaklar hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmada, tarih ve tabakât eserleri, otobiyografiler, hadis fetvâları, vakfiyeler ve bazı çağdaş araştırmalardan istifade edilmiştir. Yazarın da belirttiği gibi hicrî IX. asır, eserleri en çok referans alınan birçok ismin yaşadığı bir dönemdir. Bunlar arasında tarih ve tabakât müellifleri önemli bir yer tutmaktadır. O dönemde bu kabil eserleri kaleme alanlar arasında Makrizî (ö. 845/1442), İbn Tağriberdî (ö. 874/1470) ve İbn İyâs (ö. 930/1524) gibi meslekten tarihçiler bulunmakla birlikte, İbn Hacer, Bedruddin el-Aynî (ö. 855/1451), İbn Fehd (ö. 885/1480), Sehâvî (ö. 902/1497) ve Suyûtî (ö. 911/1505) gibi asıl ilgi alanları hadis ve fıkıh olup biyografi ve tarih yazımına önem vermiş isimler de vardır (s.12-15).

Eserin birinci bölümü çalışmaya umûmî bir giriş mahiyetindedir. “Tarihi Arka Plan” başlıklı birinci bölüm; “Siyâsî Ortam”, “Memlûklerde Devlet İdaresi” ve ‘Komşularla İlişkiler’ başlıklarıyla ele alınmış (s.17-25), ilim ve kültür merkezleri hakkında fikir vermesi açısından dönemin iki büyük şehri ‘Kahire’ ve ‘Dımaşk’ta ticârî, ilmî ve sosyal hayat incelenmiştir (s. 25-29). Bu bölümde çalışmanın esas konusu olan hicrî IX. asırda Kahire’de ilim tarihi bakımından önem taşıyan birtakım unsurlara temas edilmiş, hadis ilmi açısından dönemin temel özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir (s.29-33).

Çalışmanın “Hadis Eğitim Kurumları ve Ders Mekanları” ismini taşıyan ikinci bölümünde eğitim kurumlarının ilk basamağı olan mekteplerden en üst basamağı olan medreselere kadar dönemin Kahire’sinde görülen kurumsal eğitim merkezlerine değinilmiştir. Eğitim kurumları mektepler, medreseler, dâruhadisler, camiler, hankah/ribat/zâviyeler, kütüphaneler ve evler şeklinde alt başlıklara

ayrılarak işlenmiştir (s.35-83). Çalışmada bu eğitim kurumları, genel özellikleri ve bu kurumlardaki hadis eğitimi açısından ele alınmış, eğitim kurumlarının hangi tarihte kimler tarafından inşa edildiği, müderrislik görevinde bulunan muhaddisleri, yöneticileri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bölümde, Kâhire’de bulunan yirmi dört medrese, iki dâruhadis, dokuz câmi, on hankâh/zâviye/ribât’a yer verilmiştir. Birinci bölümün sonunda eğitimin tamamen kurumlardaki tedrisattan ibaret olmadığına işaret etmek maksadıyla kurumsal bir statüsü bulunmadığı halde en az onlar kadar önemli olan ulemâ evleri gibi diğer eğitim mekanlarının durumu da ele alınmaktadır. Bu başlığın önemli bir yanı da başlık altında Memlûkler döneminde oldukça aktif olan kadın muhaddislerin hadis eğitiminden bahsedilmiş olmasıdır (s.80-83). Bununla birlikte yazar, kadın muhaddislerin evlerde ve kadınlara mahsus bazı kurumlarda hadis rivâyet ettiklerine dair az da olsa veri bulunmakla birlikte, onların ilmî faaliyetlerini hangi mekanlarda ve hangi şartlar altında gerçekleştirdikleri hususunun henüz yeterince aydınlatılmadığı kanaatini dile getirmiştir (s.195).

Eserin üçüncü bölümünde ‘muhaddislere ait mansıplar’ konusu ele alınmış, eğitim kurumlarında ortaya çıkan mansıpların maddî-manevî açıdan ne anlam ifade ettiğine ve bu mansıpların nasıl kazanıldığına işaret edilmiştir. Bu bölümde medrese ve dâruhadislerdeki mansıplar içinde ilmî açıdan önem arz edenlerden müderris, müid, müfid, mütesaddir, müstemli, kâtibü’l-gaybe ve müşteğil adıyla bilinen görevler hakkında bilgiler verilmiştir (s.85-95). Bu bölümün önemli yönlerinden birisi Memlûkler dönemindeki bütün ilmiye mensupları gibi muhaddislerin de büyük alâkasına mazhar olan mansıpların elde edilmesi ile ilgili detaylı bilgilerin verilmiş olmasıdır. Burada kadroların elde edilme usullerinden tahsis/istikrâr/teviye, aile içi intikal: ‘beşik uleması’ ve nuzûl/mansıp satın alma usullerine yer verilmiştir (s.96-99). Yazar, hadis eğitiminin kurumsallaşması ve mansıpların yerleşik hale gelmesinin kısa süre içinde muhaddis ailelerinin ortaya çıkmasına vesile olduğunu belirterek, eğitim sürecinin belirli aileler üzerinden devam etmesinin yaygın bir uygulama haline gelmesiyle birlikte zaman zaman ehliyetless kişiler görevlendirilmesinin hadis eğitiminin kalitesi açısından menfî sonuçlar doğurduğu tespitinde bulunmuştur (s.193). Yazar, Kahire’deki hadis ilminin durumunu görebilmek için sadece bu mansıplarda görev alan hadisçilerin değil, herhangi bir kurumda görev almaksızın hadis rivâyetinde bulunan muhaddislerin de dikkate alınması gerektiğini belirtmiş (s.79), herhangi bir mansıba veya resmî göreve bağlı olmaksızın hadis eğitimi veren muhaddislerin varlığına da dikkat çekmiştir (s.100-102).

Dördüncü bölüm, IX. asra damga vuran başlıca hadis aileleri ve önemli isimlere ayrılmış, hadis âlilerinden Bulkinî (ö. 805/1403), Irâkî (ö. 806/1404), İbnu’l-Mulakkin (ö. 804/1401), İbn Hacer (ö. 852/1449) ve İbnu’l-Emâne (ö. 839/1436) aileleri tanıtılmış, dönemin önemli hadisçileri ve hadis hafızları hakkında bilgilere yer

verilmiştir (s.103-118). Tamamı Şafîî olan bu âlimlerin dışında Memlûk döneminin Hanefî, Hanbelî ve Mâlikî mezhebine mensup hadis ailelerine de değinilmiştir (s.116-118). Bu önemli ailelerin dışında hicrî IX. asrın hadis hafızlarının bir listesi verilmiştir. (s.118)

“Hadis Dersleri” başlıklı beşinci bölümde, medrese ve dâruhadislerdeki dersler, umûma açık dersler, belli zaman ve mekanlara mahsus dersler başlıklarına yer verilerek hicrî IX. asırdaki hadis derslerine dair umûmî bir tasvir sunulmaya çalışılmaktadır. Vakfiyelere bağlı olarak faaliyetlerini yürüten medrese ve dâruhadisler gibi eğitim kurumlarımda vakfiyelerin şartlarına göre katılımcıları belirlenmiş dersler bulunmaktadır. Yazar, eğitim kurumlarında okunan kitaplar ve eğitim saatleri ile ilgili bilgiler edinebilmekle birlikte bugünkü anlamda bir müfredat ya da yıllık programdan bahsedilemeyeceğini belirtmektedir (s.122). Bu bölümde umûma açık olarak yürütülen imlâ dersleri, câmî ve zâviyelerdeki hadis dersleri, miâdlar hakkında tafsilatlı bilgiler verilmiş, saray dersleri, saray dışındaki hadis hatimleri ve kabristan dersleri gibi belirli zaman ve mekanlara mahsus dersler ele alınmıştır (s.121-156).

Altıncı bölümde “rihleler” konusu ele alınmış, rihleler, umerânın dâvetiyle yapılanlar ve Timur’dan kaçanların rihleleri şeklinde iki kısma ayrılarak incelenmiştir. Yazar, İslâmî ilimler eğitiminin kurumsallaşması ile birlikte rihlelerin geri planda kaldığı yönündeki görüşün kısmen haklı olmakla birlikte gerçeği tam yansıtmadığını savunmakta, ilim yolculuklarının Memlûkler döneminde de yoğun bir şekilde devam ettiğini söylemektedir. Bu dönemde şahsî gayretlerle yapılan rihlelerin yanı sıra devlet adamlarının katkılarıyla gerçekleştirilen rihleler ve ülkeleri düşman istilasına maruz kalan âlimlerin rihleleri ile karşılaşmaktadır. Yazar bunlardan son iki rihle türü hakkında bilgiler vermektedir (s.161-164).

Çalışmanın yedinci ve son bölümünde ele alınan dönemde hadisle ilgili tartışma konularına örnekler verilmiştir. Hicrî IX. asır muhaddisleri arasında tartışılan meselelerin bir kısmı hadis usûlüne dair konulardır. Hadis usûlünü ilgilendiren tartışmalar içinde en dikkat çekici olanı Suyûtî’nin gündeme getirdiği “Hadiste Mutlak Müçtehitlik” meselesidir (s.165-169). Bunun yanı sıra hadis âlimleri arasında hadis kitaplarının sıhhatine yönelik tartışmalar da yaşanmıştır. (s.170) Bu bölümde Kahire’de yaşayan âlimlerin gündemlerinde hangi konuların bulunduğu gösterilmekte özellikle muhaddisleri ilgilendiren bazı tartışmalardan örnekler verilmektedir. Bununla birlikte ulemânın gündemiyle yetinilmemiş dönemin meşhur literatürlerinden birisi olan hadis fetvâlarına dair eserlerden istifade edilmek suretiyle sıradan insanların zihninde hadisin nasıl bir yer tuttuğuna işaret eden birtakım veriler de zikredilmiştir (s.170-179). Bu bölümde son olarak “Görüşleri Tartışılan Şahıslar ve Gruplar” başlığı altında mutasavvıf-şair Şerefuddin

Ömer b. Ali İbnu'l-Fâriz (ö.632/1235), Muhyiddin İbnu'l-Arabî (ö. 638/1240), İbn Teymiyye (ö.728/1328) ve Nesimuddin et-Tebrizî (ö. 820/1417) gibi dokuzuncu asırda görüşleri tartışma konusu olan meşhur isimlerin görüşleri ve muhaddisler tarafından onlara yöneltilen tenkitlere yer verilmiştir (s.179-187). Zira hurûflik, hulûl ve vahdet-i vücûd anlayışı bu dönemde en çok tartışılan konulardandır. İbn Teymiyye etrafındaki tartışmalar ise görüşlerinden dolayı bazı âlimler tarafından tekfir edilmesi üzerinedir (s.186-187). Bölüm dönemin en önemli tartışma konularından birisi olan intihal tartışmalarıyla tamamlanmıştır (s.187-192).

Çalışmanın sonunda yer alan “ekler” bölümünde üç eke yer verilmiştir. Ek 1’de Necmeddin İbn Fehd’in *Mu‘cemu’ş-şuyûh*’u esas alınarak hazırlanan hadis hocalarının listesi verilmiş buna göre İbn Fehd’in doksan iki hadis hocası tespit edilmiştir (s.197-200). Ek 2’de Sargatmışiyye Medresesi vakfıyesinde, hadis müderrisliği ile ilgili görevlerin zikredildiği kısım Abdullatif İbrahim Ali’nin “Nassânî Cedidâni” isimli makalesinden alıntılanarak verilmiştir. Ek 3’te ise IX./XV. asırda Kahireli âlimlerce telif edilmiş hadislerle ilgili eserlerden örnekler verilmiş, hadis usûlü, şerh, tarih/tabakat/ricâl, mucem/meşyeha/fihrist/sebet, biyografi, otobiyografi, siyer, tahrîc, emâlî, muhtasar, tertib eserleri, cem eserleri, câmî, zevâid, etraf, mevzu/meşhur hadisler, kırk hadisler, ahkâm hadisleri, fetâvâ el-Hadisiyye/suâlât/es’ile-ecvibe, reddiyye, monografi, hatim risaleleri alanında tespit edilen önemli eserler kısaca tanıtılmıştır (s.202-221). Yazar, bu literatür denemesinin dönemin muhaddislerinin üretkenliği ve telif faaliyetlerinin çeşitliliği hakkında bir fikir vermesi amacıyla hazırlandığını, İslâm tarihinin en velûd müelliflerinin yaşadığı bu dönemin hadislerle ilgili bütün telifatını kapsamak iddiasında olmadığını belirtmiştir (s.202).

Ülkemizde hadis tarihinin geç dönemlerini ele alan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Hicrî VII-IX. asra tekabül eden Memlûkler dönemi hadis tarihini içeren bir çalışma tanıtmakta olduğumuz çalışma hariç şu ana kadar yapılmamıştır. Hadis tarihine dair eserlerimiz genellikle hicrî ilk asırlara hasredilmiş olup, hadis tarihinin geç dönemlerini de içerisine ele alan bir hadis tarihi henüz kaleme alınmamıştır. Şu ana kadar Memlûkler dönemi hadis tarihi hakkında Türkçe çalışmalara baktığımızda ise bu çalışmaların büyük çoğunlukla, ansiklopedi maddelerinde yer alan birkaç paragraflık cümlelerden,¹ hadis tarihi eserlerinde önemli hadisçiler vesilesiyle yer verilen birkaç sayfalık bilgilerden ibaret olduğunu görmekteyiz² Memlûkler

1 Yiğit, İsmail, “Memlûkler”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, s. 95; Bozkurt, Nebi, “Darulhadis”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, s. 528-529.

2 Talat Koçyiğit’in *Hadis Tarihi*’inde ilk üç asır ele alınmıştır. Ali Osman Koçkuzu’nun, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* isimli eserinde hadis ilimlerinin gelişim tarihini yedi dönemde ele almış, hicrî ilk üç asra daha detaylı bir şekilde yer verilmiş, IV. asır ve sonrası, Memlûkler devrini kapsayan dönem, duraklama ve gerileme devrelerinde hadis çalışmaları başlığıyla yer almıştır. Duraklama ve gerilemenin nedenleri üzerinde durulmuş, hicrî VII-IX. Asırların

döneminin ilim ve kültür tarihini, hadis tarihinin içerisinde mütalaa edebileceğimiz hadis kurumları, hadis dersleri, dönemin muhaddisleri, derslerde okunan hadis kitapları, hadisçilerin gündemindeki konular gibi meseleleri aydınlatmak üzere bize kaynak olacak eserler diğer dönemlere nazaran hem daha fazla hem de daha detaylıdır. *Memlüklerin Son Asrında Hadis* isimli çalışma söz konusu zengin literatürden istifade edilerek hazırlanmış ve önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Memlükler dönemi hadis tarihi, hadisçileri, hadis eğitim kurumları kapsamlı ansiklopedik çalışmaları gerektirecek mahiyettedir. Bu yüzden çalışmada pek çok konunun ele alınmamasını normal karşılamak ve eserin olması gereken hacmi ile izah etmek mümkündür. Bununla birlikte tanıttığımız eser ve bu eserden sonra yapılacak çalışmalarla ilgili bazı tespit ve önerilerimiz de bulunmaktadır. Öncelikle, çalışmada ele alınan dönemdeki hadis literatürünün gelişimi, hadis literatürünü şekillendiren sebepler hakkında bilgiler verilmediği görülmektedir. Eserde hadis ilmi ile diğer islâmî ilimler arasındaki ilişkiden de söz edilmemiştir. Dönemin en önemli özelliklerinden birisi tasavvufî hareketlerin hızlanmış olmasıdır. Eserde bazı tasavvufî şahsiyetler ve görüşlerinin eleştirilerine yer verilmeyle birlikte muhaddislerin tasavvufî ilişkileri bu ilişkilerinin literatüre, hadis-tasavvuf ilişkisine yansımaları konusu ele alınmamıştır. Memlükler döneminin en önemli özelliklerinden birisi yazarın da tespit ettiği üzere kadın muhaddislerin durumudur. Eserde kadın muhaddisler konusu, “Hadis Eğitim Kurumları ve Ders Mekanları” başlığını taşıyan ikinci bölümde “Evler” başlığı altında sunulmuştur. Oysa önemine binaen “Dokuzuncu asırda kadınların hadis ilmindeki yeri” şeklinde özel bir başlığın açılması daha uygun olabilirdi. Yazar, hicri IX. asırda muhaddisler arasındaki tartışma konularının önemli bir kısmının hadis usûlüyle ilgili olduğunu söylemekte ancak hadis usûlüyle ilgili tartışma konularından sadece “Hadiste Mutlak Müçtehitlik” iddiasını ele almaktadır. Hâlbuki bu mesele ancak hadis usûlünün tâli bir meselesi olarak görülebilir. Eserde dokuzuncu asırdaki hadis usûlünün ulaştığı nokta ve hadis usûlündeki gelişmeler kaydedilmemiştir. Aslında yapılan bu çalışma yapılması gereken yeni çalışmalara işaret etmektedir. Eserde Memlükler döneminde hadis faaliyetleri, Kahire merkezli ele alınmıştır. Kahire Memlüklerin en önemli ilim ve kültür merkezi olmakla birlikte Memlüklerin sahip olduğu topraklar içerisinde başta Dımaşk ve Hicaz olmak üzere diğer bölgelerdeki hadis faaliyetleri hakkında araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Memlükler döneminde Hicaz’da yetişen hadis âlimleri üzerinde de durmak gerekir. Çünkü özellikle Kahire ve Dımaşk’tan hac yolculuğuna çıkan âlimler buradaki âlimlerle ilişki içerisinde bulunmuşlar, kısa süreli de olsa talebe-hocalık ilişkisi

---

hadis tarihi hakkında yeterli bilgiler yer almamış, IV. asırdan X. asır arasında yetişen bazı muhaddislerin listesi verilmiştir. Bk. Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1983. Son dönemlerde yazılan hadis tarihi kitaplarında da hicri VII-X. ssırların hadis tarihine yer verilmemiştir.

kurulmuş yine kısa süreli hadis meclisleri oluşturmuşlardır.

Halit Özkan'ın Memlûkler'in yaklaşık son 130 yılını ele aldığı *Memlûklerin Son Asrında Hadis* isimli çalışması hadis tarihi açısından şu ana kadar ihmal edilen bir dönemi ele alması itibariyle faydalı ve hadis tarihi, eğitimi, medreseleri açısından detaylı bir çalışmadır. Kahire ağırlıklı ele alınan bu çalışmanın yanı sıra dâruhadislerin daha fazla bulunduğu Dımaşk şehrini, Memlûkler'in hâkimiyeti altında bulunan Mekke, Medine, Kudüs gibi şehirleri kapsayan çalışmaların hadis tarihi açısından tamamlayıcı olacağını, son olarak Memlûklerin ilk 140 yıllık dönemini içeren benzer istikamette çalışmaların yapılması gerektiğini düşünüyoruz.

Ferhat Gökçe

(Yrd. Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı)